

The Position of Justice of the Educator and the Educated in Imami Jurisprudence: An Establishment Based on the Sirah of Imam Reza (A.S.)

seyedeh fatemeh tabatabaee¹

1. Associate Professor, Department of Theology, Faculty of Law and Theology, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. Email: fatabatabaee@uk.ac.ir

Article info

Article type:
Research Article

Received:
15 January 2025

In Revised form:
14 April 2025

Accepted:
10 June 2025

Published:
29 November 2025

Abstract

This research was conducted using a descriptive-analytical method with the objective of examining the position of justice (‘Adāla) in the educator and the disciple from the perspective of Imami jurisprudence, with an emphasis on the Razavi conduct (Seerah). The findings indicate that in Imami jurisprudence, personal justice is not a necessary condition (shart) for holding a position in education and upbringing, and its absence does not disqualify an educator. Furthermore, the condition of justice is also inapplicable to the disciple. The reasons for not stipulating this condition include the lack of definitive scriptural evidence (dalīl wujūbī) for its obligation, Islam’s emphasis on the boundless pursuit of knowledge, and rational arguments (such as the analogy (qiyās) of the teacher to the position of parents, where justice is not a condition for them). However, the educator and the disciple, like all individuals, are addressed by the generalities of the Quranic verses and narrations that call for the establishment of justice and are obliged to observe it in both personal and social dimensions. An examination of the conduct of Imam Reza (A.S.) in scholarly debates clearly confirms the necessity for both parties in the educational relationship to observe fairness and justice. In summary, although justice in the specific jurisprudential sense is not a condition for undertaking the responsibility of education, it is emphasized by the Sharia and the conduct of the Infallibles (A.S.) as a value-based and ethical duty.

Keywords: Justice, Educator, Disciple, Razavi Conduct (Seerah), Imami Jurisprudence.

Reference: Tabatabaee, Seyedeh Fatemeh. (2025). The Position of Justice of the Educator and the Educated in Imami Jurisprudence: An Establishment Based on the Sirah of Imam Reza (A.S.). *Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences*. 3(9),6-38.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University
DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.499969.1317>

1. Introduction

Righteous action and beneficial knowledge are the two wings of humanity's ascent towards perfection and the station of divine vicegerency. The realization of this important goal depends on the process of education and upbringing (tarbiyah). Justice, as one of the fundamental pillars influencing the quality and outcomes of this process, has been addressed in contemporary educational environments primarily in three dimensions: distributive (fair distribution of opportunities and resources), procedural (fairness of methods and procedures), and behavioral or interactional (fair treatment of learners). However, what is often emphasized in these discussions is social justice, whereas the position and necessity of individual justice in the being of the educator (mu'rib / teacher) and the educated (mutarabbi / student) as the main actors in the field of tarbiyah have not been independently and clearly examined in jurisprudential literature. Since, in Islamic law (shari'ah), the establishment of justice is a condition for human perfection, and in Imami jurisprudence, many positions and rulings (such as judgeship and testimony) are conditioned upon individual justice, clarifying whether assuming the grave responsibility of education (tarbiyah) or being subject to it also has such a condition is of great theoretical and practical importance. In addition to jurisprudential sources, the scientific and practical conduct (sirah) of Imam Reza (A.S.), especially in his debates with scholars of various religions, provides a concrete and rich exemplar for examining the manifestation of justice in the educational relationship. This research aims to fill the existing gap in this field by examining the position of individual justice in the educator and the educated from the two perspectives of Imami jurisprudence and the Razavi sirah.

2. Research Objectives

The main objective of this research is to explain the position of individual justice in the educator and the educated from the perspective of Imami jurisprudence and also in the sirah of Imam Reza (A.S.). This general objective is pursued through the following questions:

1. In Imami jurisprudence, is possessing individual justice considered a jurisprudential condition for assuming the position of educator (mu'rib) or for being subject to education (mutarabbi)?
2. Assuming the absence of a jurisprudential condition, what is the position of justice as an Islamic ethical value and duty for the educator and the educated?

3. What evidence and models does the practical sirah of Imam Reza (A.S.), especially in his scientific debates, provide regarding the necessity of observing justice and fairness by both parties in the educational relationship?

3. Methodology

This research was conducted using a descriptive-analytical method. In the descriptive step, the key concepts of the research, such as justice (individual and social), education and upbringing (ta'lim wa tarbiyah), and educational justice, were explained by referring to lexical, terminological, and scholarly sources. In the analytical step, by relying on the four sources of inferring rulings in Imami jurisprudence (the Book, the Sunnah, reason, and consensus), the issue of whether justice is a condition or not in the educator and the educated has been examined and inferred. To enrich the jurisprudential section and survey contemporary viewpoints, in addition to studying original jurisprudential sources, the opinions of several contemporary Imami jurists (Grand Ayatollahs: Jawadi Amoli, Bayat Zanjani, Duzduzani Tabrizi, Sistani, Makarem Shirazi) were collected and analyzed through *istifta'* (religious inquiry). In the second pillar of the research, the scientific and practical sirah of Imam Reza (A.S.), focusing on his debates, was studied as a concrete and practical exemplar of the theoretical foundations, and the extracted evidence was compared with the jurisprudential findings so that the final theory would have both argumentative and objective support.

4. Findings

The examination of Imami jurisprudence sources shows that individual justice in its jurisprudential meaning (a firm inner disposition restraining from sin) is not a necessary condition for assuming the position of educator. No independent discussion on this matter is found in prior jurisprudential texts, and the absence of justice does not disqualify a person from teaching. By stronger reason, the condition of justice is also inapplicable to the educated (*mutarabbi*), since the process of *tarbiyah* begins from early childhood, before the age of legal responsibility (*bulugh*). The contemporary jurists who were inquired also confirmed this view and did not consider jurisprudential justice a condition for a teacher; although some emphasized the necessity of good manners, patience, trustworthiness (for a religious teacher), or the correct transmission of knowledge.

The reasons for the absence of a jurisprudential condition can be summarized in several points:

1. Absence of mandatory evidence: There is no explicit evidence from the Book, the Sunnah, or consensus on the necessity of a teacher's justice.
2. Islam's emphasis on the boundlessness of seeking knowledge: Religious teachings emphasize seeking knowledge even from the farthest places and by any means possible. Conditioning it on justice could create a limitation in benefiting from the knowledge of specialists and conflict with the spirit of knowledge acquisition in Islam.
3. Rational argument (analogy to parents): In Imami jurisprudence, a teacher of goodness and religion is considered the deputy of the father. Given that justice in parents is not a condition for the validity of their guardianship and upbringing, by analogy, justice can also not be considered a condition in a teacher.

However, the findings confirm that the educator and the educated, as individuals from the community of believers, are the direct audience of the general verses and narrations calling for the establishment of justice. Therefore, observing justice in its individual dimensions (adherence to obligations and avoidance of prohibitions, moderation in morals and beliefs) and social dimensions (observing fairness and equality in interaction with others) is a value-based and ethical duty placed upon them by the shari'ah. This necessity holds absolute priority for the teacher due to their role-model influence and grave responsibility.

Examining the Razavi sirah clearly confirms Imam Reza's (A.S.) emphasis on justice in the field of education. In scientific debates, he, both in the role of educator, was committed to observing fairness and justice in reasoning and behavior, and also explicitly asked the other party (in the role of the questioning learner) to be fair and just. Imam (A.S.) said to 'Imran al-Sabi in a narration: "Ask, O 'Imran, but do not lose fairness." Furthermore, he considered the understanding of profound matters conditional upon fair-mindedness. In some instances, Imam Reza (A.S.) prioritized establishing individual justice (such as performing an obligatory prayer immediately at its preferred time) over more important social outcomes (such as the immediate conversion to Islam of an individual and potentially his followers), which indicates the lofty position of this value in his view. The Razavi sirah introduces individual justice not only as a personal virtue but as the cornerstone for realizing social justice and a factor for creating trust, cohesion, and moral health in society.

5. Conclusion

In the final summary, it can be said: From the perspective of Imami jurisprudence, individual justice in the sense of a jurisprudential condition is not a requirement for assuming the responsibility of education or being subject to it. This viewpoint is explained by referring to the absence of mandatory evidence, Islam's emphasis on the unconditional nature of seeking knowledge, and the analogy of the teacher to parents. However, from the ethical and value perspective in Islamic law, the educator and the educated, like all individuals, are obligated to observe and establish justice in all their individual and social affairs. This duty holds double importance for the educator due to their role-model function and responsibility to influence the learner. The practical sirah of Imam Reza (A.S.), especially in the arena of debates, clearly confirms and outlines the necessity of both parties in the educational relationship adhering to fairness and justice as a prerequisite for constructive interaction and the discovery of truth.

Suggestions

1. Theoretical suggestion: Conducting similar studies focusing on other positions related to education (such as educational administrators, textbook authors) and also a comparative examination of this topic with the viewpoints of other Islamic schools of thought.
2. Practical suggestion: Attention by educational policymakers and planners to this important distinction between “not being a jurisprudential condition” and “being an ethical duty” of justice for the teacher. This distinction can form the basis for designing teacher empowerment and professional ethics training programs that emphasize observing justice in distributive, procedural, and interactional dimensions, without inflexibly restricting the scope of teacher selection.
3. Suggestion for future research: Examining concrete examples of justice and injustice in today's educational environments based on the framework provided in this research and offering practical solutions for institutionalizing a culture of justice-seeking in the relationship between educator and learner.

Keywords: Justice, Educator, Educated, Razavi Conduct (Sirah), Imami Jurisprudence, Professional Ethics, Islamic Education and Upbringing (Ta'lim wa Tarbiyah).

جایگاه عدالت مربی و متربی در فقه امامیه: تأسیس بر سیره رضوی علیه السلام

سیده فاطمه طباطبائی

۱. دانشیار گروه الهیات، دانشکده حقوق و الهیات، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. Email: fatatabaace@uk.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

این پژوهش باهدف بررسی جایگاه عدالت در مربی و متربی از منظر فقه امامیه و با تأکید بر سیره رضوی، به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در فقه امامیه، عدالت فردی شرط لازم برای تصدی منصب تعلیم و تربیت نیست و فقدان آن موجب سلب صلاحیت مربی نمی‌گردد. همچنین، در مورد متربی نیز شرط عدالت منتفی است. دلایل این عدم اشتراط شامل فقدان دلیل وجوبی، تأکید اسلام بر بی‌مرزی علم‌آموزی و استدلال عقلی (مانند قیاس معلم به جایگاه والدین که عدالت در آنان شرط نیست) می‌باشد. باین‌حال، مربی و متربی همانند سایر افراد، مخاطب عمومات آیات و روایات دعوت‌کننده به اقامه عدالت هستند و ملزم به رعایت آن در ابعاد فردی و اجتماعی می‌باشند. بررسی سیره امام رضا علیه السلام در مناظرات علمی، به‌وضوح ضرورت رعایت انصاف و عدالت را از سوی هر دو طرف رابطه تربیتی تأیید می‌کند. در مجموع، اگرچه عدالت به معنای شرط فقهی برای تصدی امر تربیت لازم نیست، اما به‌عنوان یک وظیفه ارزشی و اخلاقی مورد تأکید شریعت و سیره معصومین علیه السلام قرار دارد.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۰/۲۶

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۱/۲۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۳/۲۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۹/۰۸

کلیدواژه‌ها: عدالت، مربی، متربی، سیره رضوی، فقه امامیه.

استناد: طباطبائی، سیده فاطمه. (۱۴۰۴). جایگاه عدالت مربی و متربی در فقه امامیه: تأسیس بر سیره رضوی علیه السلام. امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۳۸(۹): ۳۸-۶.

ناشر: دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.499969.1317>

۱. بیان مسئله

عمل صالح و علم نافع دو بال صعودی هستند که انسان به واسطه آنها شدت وجودی می‌یابد و می‌تواند به کمال و مقام خلیفه الهی نایل آید. این مهم جز در سایه تعلیم و تربیت تحقق نمی‌پذیرد. موضوع تعلیم و تربیت نیز واجد الزاماتی است که تحقق نتیجه نهایی آن منوط به رعایت آن الزامات است که یکی از مهم‌ترین آنها عدالت است. در مباحث معاصر عدالت در محیط آموزشی، اعم از کلاس، مدرسه و سایر عرصه‌ها، در سه بعد عدالت توزیعی، رویه‌ای و رفتاری مورد توجه قرار گرفته است. عدالت توزیعی ناظر بر توزیع عادلانه فرصت‌های یادگیری، امکانات، ابزارهای کمک آموزشی و زمان توسط مدرسه و معلم است. عدالت رویه‌ای بر عادلانه بودن شیوه‌ها و رویه‌های جاری در مدرسه و کلاس تأکید دارد و مهم‌ترین بُعد، عدالت رفتاری است که هرگونه تبعیض و نورچشمی‌سازی را زیان‌بار دانسته و بر ضرورت رفتار شایسته و عادلانه با دانش‌آموزان اصرار می‌ورزد (قراملکی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۲۳۰).

با توجه به این ابعاد، آنچه عمدتاً از عدالت در اذهان متبادر می‌شود، عدالت اجتماعی است که در قرآن کریم مورد تأکید قرار گرفته است؛ حال آنکه عدالت فردی در وجود مربی و متربی مغفول واقع شده است. از آنجا که در شریعت اسلامی، اقامه عدالت فردی و اجتماعی شرط تکامل انسان است و با جستجو در ابواب فقه روشن می‌شود که بسیاری از مناصب و احکام در فقه امامیه مشروط به عدالت شده‌اند، تبیین مشروطیت و ضرورت عدالت فردی در مربی و متربی از منظر فقه امامیه و سیره رضوی، با توجه به اهمیت محوری تعلیم و تربیت و نقش عدالت در این مسیر، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. وجود مناظرات علمی امام رضا علیه السلام با اصحاب ادیان و مذاهب، پرداختن به سیره ایشان را به مثابه مصداقی عینی برای تبیین مبانی نظری فراهم ساخته و شواهد و مصادیق روشنی را آشکار می‌سازد. بر این اساس، این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با تدقیق در منابع فقه امامیه و سیره رضوی، به بررسی جایگاه عدالت فردی در مربی و متربی پرداخته و دیدگاه‌های شمار از فقهای معاصر امامیه را نیز از طریق استفتا گردآوری و تحلیل نموده است. پرسش اصلی این تحقیق آن است که جایگاه عدالت در مربی و متربی از منظر فقه امامیه و همچنین در سیره رضوی علیه السلام چگونه تبیین می‌شود؟

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های پیشین در سه حوزه عدالت، سیره رضوی و اخلاق حرفه‌ای معلمی انجام شده

است. نجفی (۱۳۹۱) در «مفهوم‌شناسی واژه عدالت در فقه امامیه» با بازخوانی کلمات فقها، عدالت را ملکه‌ای دانسته که با ارتکاب صغایر خدشه‌دار نمی‌شود و مروت در آن شرط نیست. نقی پورفر (۱۳۹۸) در «سیره تعلیمی تربیتی امام رضا علیه السلام در مناظره با اصحاب ادیان و مذاهب» به ابعاد تربیتی مناظرات امام پرداخته است. کریم‌زاده (۱۳۹۶) در «بن‌مایه عدالت در کلام امام رضا علیه السلام» عدالت را حقیقتی توحیدی می‌داند که تحقق فردی آن مبتنی بر تهذیب نفس و تحقق اجتماعی آن منوط به اجرای احکام الهی است. مقدسی (۱۴۰۲) در «واکاوی معناشناختی مفهوم عدالت اجتماعی در قرآن کریم» عدالت را خواسته الهی و صفت ضروری مؤمنان معرفی کرده است. اسعدی (۱۴۰۲) نیز در «تحلیل اصل عدالت در اخلاق حرفه‌ای معلم» عدالت را فراگیرترین اصل اخلاقی در موقعیت‌های حرفه‌ای معلمی می‌داند که در عرصه‌های درون‌کلاسی، برون‌کلاسی و سازمانی نقش آفرینی می‌کند.

با این وجود، خلأ پژوهشی آشکاری در تخریح شرط عدالت در مربی و مربی در فقه امامیه و همچنین ارائه شواهد عینی از سیره رضوی در این زمینه مشاهده می‌شود. این تحقیق از حیث اعتبارسنجی این شرط، جمع‌آوری آرای فقهای معاصر از طریق استفتا، و استناد به سیره رضوی واجد نوآوری است.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

عدالت به عنوان یکی از مقولات بنیادین عقلی، همواره مورد تأمل اندیشمندان و فقها بوده است که تقسیمات گوناگونی مانند عدالت عقلی و شرعی، و نیز توافقی، طبیعی و قانونی یافته است (خوئینی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۴۱). مراد این پژوهش، عدالت شرعی است که در فقه امامیه، حالتی راسخ در نفس تعریف می‌شود که شخص را از مخالفت با فرمان الهی بازمی‌دارد (شوشتری، ۱۴۲۶، ص ۱۶۶؛ خمینی، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۸۰۶).

این پژوهش با هدف پر کردن خلأ موجود در تبیین جایگاه عدالت فردی در مربی و مربی، بر دو رکن فقه امامیه و سیره رضوی استوار است. از منظر فقهی، با بررسی ادله و استنباط احکام، به این پرسش می‌پردازد که آیا عدالت فردی شرط تصدی منصب تربیت (مربی) یا تحت تربیت قرار گرفتن (مربی) است یا خیر. در این مسیر، علاوه بر منابع اصیل فقهی، آرای فقهای معاصر از طریق استفتا گردآوری و تحلیل می‌شود. رکن دوم، سیره علمی و عملی امام رضا علیه السلام است که به عنوان مصداق عینی مبانی نظری، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. مناظرات ایشان بستری غنی برای استخراج شواهد عینی از چگونگی عدالت‌ورزی در مربی

و مرتبی فراهم می‌سازد.

روش پژوهش به کار رفته در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. در گام توصیف، مفاهیم کلیدی مانند عدالت فردی و اجتماعی، تعلیم و تربیت و جایگاه مربی و مرتبی تبیین می‌شوند. در گام تحلیلی، با استناد به ادله فقهی (کتاب، سنت، عقل و اجماع)، مسئله مشروطیت عدالت در مربی و مرتبی استنباط می‌شود. سپس مبانی فقهی بر سیره عملی امام رضا علیه السلام تطبیق داده می‌شود تا نظریه نهایی با پشتوانه‌ای استدلالی و عینی ارائه گردد. این رویکرد، امکان نگاهی جامع به مسئله عدالت در رابطه تربیتی را از دو منظر فقهی و سیره‌ای فراهم می‌کند.

۴. مفهوم شناسی

برای فهم دقیق موضوع تحقیق، لازم است مفاهیم کلیدی و پر کاربرد آن در دو سطح لغوی و اصطلاحی تبیین و توصیف شوند.

۴-۱. عدالت

واژه «العَدْل» در لغت، مصدر بوده و در معانی عدالت، عادل، پایداری، مساوات، کیفر، امر میانه، استقامت، آهنگ و قصد در کارها و کیل به کاررفته است. عبارت «عَدْلُهُ كَذَا وَ كَذَا» به معنای ارزش آن چنین و چنان است. همچنین «عدل» به معنای لنگه بار آمده و برابر کردن دولنگه بار را عدل گویند. «العَدِل» مرادف «العَادِل» است و «العَدْل» که جمع آن «أَعْدَال» است، به معنای مثل، مانند، بها و ارزش نیز استعمال شده است (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۶۰۲). شاید مناسب‌ترین تعریف از عدالت، کلام گهربار امام علی علیه السلام باشد که می‌فرماید: «العَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا؛ عدالت، هر چیزی را در جای خودش می‌گذارد» (نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷). بر اساس این بیان، عدل به معنای قرار گرفتن هر چیز در جایگاه شایسته و مناسب خود است.

با تتبع در آیات قرآن کریم، عدالت به دو قسم فردی (انعام/۱۵۲؛ مائده/۸؛ انعام/۱) و اجتماعی (مائده/۴۲؛ نساء/۳) تقسیم می‌شود. این مفهوم در علوم کلام، اخلاق و فقه نیز معانی خاص خود را دارد، اما همه این معانی به یک معنای مشترک لغوی بازمی‌گردند؛ بنابراین، معنای لغوی «قرار گرفتن فرد در جایگاه اصلی و حقیقی خویش که برای رسیدن به آن آفریده شده است»، معنای مشترکی است که از تمام تعبیر عدالت قابل فهم و استنباط می‌باشد. در اصطلاح می‌توان عدالت فردی را به ایستادگی در جمیع شئون حیات و عدالت اجتماعی را رعایت تساوی در حقوق و مبادلات معنا نمود. براین اساس، مرد عادل کسی است که در تمام امور به وظیفه خود عمل می‌کند (هاشمی خویی، ۱۴۰۰، ج ۲۱، ص ۵۱۲) و

در جایگاهی قرار می‌گیرد که خداوند متعال او را برای آن خلق نموده است. مقصود از «عدالت فردی» در این پژوهش، قرار گرفتن انسان در جایگاه اصلی و الهی خویش و التزام به میانه‌روی در اخلاق، اعتقادات و اعمال مطابق با شرع اسلام است. فرد عادل به توحید، عدالت، تقوا، انجام واجبات و ترک محرمات پایبند است و به صفات حمیده آراسته و از رذایل اخلاقی دوری می‌جوید. این عدالت دارای مراتب است و باتوجه به منصب و شرایط، شدت و ضعف می‌یابد. «عدالت اجتماعی» نیز به معنای قرار گرفتن در جایگاه اجتماعی الهی و التزام عملی به رعایت تساوی و انصاف در حقوق، مبادلات و رفتار با دیگران است. اقامه عدالت اجتماعی، تکلیفی عمومی و فاقد مراتب است که از همگان خواسته شده و عدالت فردی، پشتوانه آن محسوب می‌گردد.

۲-۴. تعلیم و تربیت

کاربرد واژه‌های «آموزش و پرورش» یا «تعلیم و تربیت» که بر معنای واحدی دلالت دارند، در زبان فارسی از تاریخچه طولانی برخوردار نبوده و احتمالاً فراتر از آغاز قرن اخیر نمی‌رود (مهدیان، ۱۳۸۹، ص ۱۱). از منظر لغوی، «تعلیم» مصدر و از ریشه «علم» است که به معنای آموزش دادن معارف و دانش‌های مختلف به کاررفته است (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۲۴۰). واژه «تربیت» نیز از ریشه «ربو» گرفته شده و به معنای افزودن و افزایش بیش از آن چه داده شده، استعمال می‌شود (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۳۸).

در اصطلاح، «تعلیم و تربیت» ممکن است به هر کوشش سنجیده‌ای برای پرورش، اصلاح، تغییر و رشد عمل یا رفتار انسان، و یا به فعالیت‌های مدرسه‌ای سازمان یافته اشاره داشته باشد. بر این اساس، هر جا تعلیم و تربیت محقق شود، دو ویژگی اساسی قابل مشاهده است: نخست، ترجیح صریح یا ضمنی رویه‌ها، منابع و هدف‌ها (یعنی روش‌ها، ابزارها و مقاصد)؛ و دوم، کاربرد موازین، رهنمودها یا ادله‌ای که به واسطه آنها، آن رویه‌ها، منابع و هدف‌ها تعیین یا محقق می‌گردند (بهشتی، ۱۳۸۶، ص ۳۵). «تعلیم و تربیت اسلامی» نیز ناظر به نظامی از اندیشه است که به طور مستقیم یا غیرمستقیم از متون دینی اسلام سرچشمه گرفته و حاوی شناختی نسبت به پدیده‌ها و روابط موجود در حوزه عملی تعلیم و تربیت، صورت‌های مطلوب آنها و نحوه ایجاد تغییر در آنها می‌باشد (باقری، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۸۴).

۳-۴. عدالت تربیتی

عدالت به عنوان گفتمانی بنیادین، در نهادهایی مانند آموزش و پرورش که خود اجتماعی‌اند،

کلیدی است. عدالت تربیتی به عنوان یکی از حوزه‌های کاربردی آن، مفهومی گسترده و مورد اختلاف نظر است.

بر اساس تعریفی، عدالت تربیتی فرایندی (و نه صرفاً یک برون‌داد) است که در پی توزیع یا بازتوزیع منابع، فرصت‌ها و امکانات بوده، ریشه‌ها، عوامل، محدودیت‌ها و ناعدالتی‌های تربیتی را به چالش می‌کشد، در جهت تقویت توانایی‌های افراد حرکت می‌کند تا آنها بتوانند با کشف استعدادهای خویش به خودمختاری دست یابند و با جلب رضایت همگان از طریق توزیع عادلانه امکانات تربیتی، نوعی مشارکت اجتماعی داوطلبانه را در بین افراد ایجاد می‌نماید (یاری قلی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۹۷).

تاکنون، عدالت آموزشی عمدتاً در سه بعد «عدالت توزیعی»، «عدالت رویه‌ای» و «عدالت تعاملی» مورد توجه قرار گرفته است (قراملکی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۲۳۰). عدالت توزیعی به اقامه عدالت در توزیع منابع، امکانات و خدمات اشاره دارد. عدالت رویه‌ای، عدالت در به کارگیری ابزارها و رویه‌ها برای تخصیص منابع را دربر می‌گیرد و عدالت تعاملی نیز به ادراک عدالت در ارتباطات میان افراد مربوط می‌شود.

در این راستا می‌توان چنین جمع‌بندی نمود که عدالت در آموزش، یک اکوسیستم آموزشی را در برمی‌گیرد که ضمن پرورش قابلیت‌های دانش‌آموزان، فرصت‌های برابر را برای دسترسی به تجربیات یادگیری غنی فراهم می‌سازد، تفاوت‌ها را به رسمیت می‌شناسد، سوگیری‌های سیستمیک را به چالش می‌کشد، به هویت‌های فردی احترام می‌گذارد و با ایجاد شبکه‌های اجتماعی قوی و پرورش خودکارآمدی، آینده‌ای را پیش‌بینی می‌کند که در آن آموزش به عاملی تسریع‌کننده (کاتالیزور) برای رشد فردی، پیشرفت جمعی و تغییرات پایدار اجتماعی تبدیل می‌شود (محمدی و سلیمانی، ۱۴۰۲، ص ۱۶۴). با عنایت به تعاریف مذکور از عدالت آموزشی، آنچه عموماً مورد توجه قرار می‌گیرد، ناظر به عدالت اجتماعی در اسلام است؛ حال آنکه عدالت فردی در وجود معلم (مربی) و مربی، مغفول مانده است.

۵. جایگاه عدالت مربی و تربی در فقه امامیه

این بخش به تبیین جایگاه عدالت در مربی و تربی از دو منظر مجزا می‌پردازد. نخست، مسئله مشروطیت عدالت در مربی و تربی در فقه امامیه مورد بررسی و استنباط (تخریج) قرار می‌گیرد. در گام بعدی، مطلوبیت و ضرورت اقامه عدالت توسط مربی و تربی، به عنوان یک حکم ارزشی و توصیه‌ای در شریعت اسلامی، مورد تحقیق واقع می‌شود.

۵-۱. مشروطیت عدالت در فقه امامیه

بررسی فقه امامیه نشان می‌دهد که عدالت فردی، شرط احراز تمامی مناصب و اعمال نیست. در خصوص اشتراط عدالت فردی برای برخی احکام و مناصب خاص، در ابواب گوناگونی مانند عبادات (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۱۴، ص ۲۴۲)، معاملات (عاملی، ۱۴۱۰، ق، ج ۵، ص ۷۰)، سیاست (تهرانی، ۱۴۲۱، ج ۳، ص ۲۷۱) و قضاوت (عاملی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۶۷) اختلاف نظر وجود دارد. با تدبر در منابع فقهی مشخص می‌شود که اعتبار و صحت برخی مناصب و احکام، منوط به عدالت فرد است و در صورت اثبات فقدان آن، عمل مذکور بی اعتبار می‌گردد؛ مانند مقام قضاوت (عاملی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۶۷) یا شهادت شهود که تنها در صورت دارا بودن عدالت، گفتار قاضی یا شاهد معتبر بوده و در غیر این صورت، قضاوت یا شهادت وی پذیرفته نخواهد شد (خمینی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۱۳). در برخی مناصب دیگر نیز میان فقها درباره لزوم عدالت اختلاف نظر مشاهده می‌شود؛ مانند شرط عدالت در وصی (میرزای قمی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۲۶۱). همچنین، برای بعضی مناصب و احکام، عدالت اصلاً شرط نمی‌باشد؛ مانند عدالت ضامن، زیرا دلیل شرعی بر لزوم آن در این موارد وجود ندارد.

۵-۱-۱. مشروطیت عدالت در مربی و متربی در فقه امامیه

با تتبع در فقه امامیه، هیچ مبحث ویژه‌ای که به طور خاص به مسئله مشروطیت عدالت در مربی و متربی پرداخته باشد و نیز هیچ نظر صریحی از فقهای پیشین (قدامی) که عدالت را در مربی شرط بدانند، یافت نشد. براین اساس می‌توان دریافت که طبق دیدگاه فقهای امامیه، تصدی مسئولیت تعلیم و تربیت، مشروط به برخورداری فرد از عدالت نیست. در نتیجه، فقدان عدالت در یک شخص، موجب سلب صلاحیت وی برای عهده‌داری امر تعلیم و تربیت نمی‌گردد. همچنین، در مورد متربی (شاگرد) نیز شرط عدالت وجود ندارد.

۵-۱-۲. آراء برخی از فقیهان معاصر امامیه پیرامون شرط عدالت در مربی

فقیهان عظام امامیه معاصر^۱ نیز عدالت را در معلم شرط نمی‌دانند. برخی از ایشان، برخورداری از خوش اخلاقی و حوصله را برای معلم الزامی شمرده‌اند (جوادی آملی، ۱۴۰۳) برخی دیگر، در مورد معلم دینی، وثوق و اطمینان را لازم دانسته‌اند تا به شاگردان عقاید و مسائل انحرافی نیاموزد (دوزدوزانی تبریزی، ۱۴۰۳). دسته‌ای دیگر نیز معتقدند در اصل تعلیم، ملاک اصلی،

۱. به علت خلاء پژوهشی در این زمینه جهت دست یافتن به نظرات چندی از فقیهان امامیه معاصر از طریق استفتاء، نظرات ایشان گردآوری شد. استفتاء از آیت الله جوادی آملی، ۱۴۰۳؛ آیت الله بیات زنجانی، ۱۴۰۳؛ آیت الله دوزدوزانی تبریزی، ۱۴۰۳؛ آیت الله سیستانی، ۱۴۰۳؛ آیت الله مکارم شیرازی، ۱۴۰۳.

انتقال صحیح علم است و عدالت به معنای فقهی آن شرط نمی‌باشد؛ به شرطی که فرایند آموزش به درستی انجام پذیرد (بیات زنجانی، ۱۴۰۳).

۳-۱-۵. ادله عدم مشروطیت عدالت در مربی و مربی در فقه امامیه

عدم مشروطیت عدالت فردی در تصدی امر تعلیم و تربیت را می‌توان مستند به دلایل ذیل نمود:

۱-۳-۱-۵. عدم دلیل

قاعده «عدم الدلیل دلیل العدم» از قواعد مشهور فقهی است که مفاد آن چنین است: اگر تکلیفی با ادله شرعی ثابت شود، شخص مکلف است؛ اما اگر پس از جستجوی کامل، دلیلی بر ثبوت تکلیفی یافت نشود، عقل حکم به عدم چنین تکلیفی می‌کند (آشتیانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۳). این قاعده در احکام تکلیفی و وضعی (مانند شرطیت) جاری است، ولی در موضوعات کاربرد ندارد. در فقه امامیه، هیچ دلیل شرعی (قرآن، روایت یا اجماع) دال بر شرط بودن عدالت برای معلم وجود ندارد. در مقابل، اسلام بر تعلیم و تعلم بی‌قید و شرط تأکید کرده است.

کسب علم در اسلام واجبی بی‌مرز است که به زمان، مکان یا شأن خاصی محدود نمی‌شود. قرار دادن شرط عدالت برای معلم، مانعی در راه بهره‌گیری از دانش متخصصان می‌شود و با اصل فراگیری بی‌حد و حصر علم در تعارض است. از همین رو، فقه امامیه شرط عدالت را برای تصدی تعلیم لازم نمی‌شمارد تا دسترسی به دانش حداکثری شود. جایگاه علم در اسلام چنان رفیع است که آغاز وحی با امر به قرائت و قلم همراه شد (علق ۵/۱). روایات نیز برای طلب علم حد و مرزی نمی‌شناسند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «اطلبوا العِلْمَ وَ لَوْ بِالصَّيْنِ...؛ دانش را بجوئید اگر چه در چین باشد» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۲۷) و امام علی علیه السلام در نهج البلاغه (حکمت ۲۰۵) علم را ظرفی بی‌کران خواندند. افزون‌طلبی در علم ممدوح است و حکمت، گمشده مؤمن است؛ آن را از هر کس - حتی ناپاک - باید برگرفت.

در آموزه‌های اسلامی، تلاش برای کسب علم حتی تا پای جان مقدس شمرده شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۳، ص ۳۱۴). بر این اساس، فقه امامیه عدالت فردی را شرط معلمی ندانسته تا هیچ محدودیتی برای فراگیری علم ایجاد نشود. اشتراط عدالت می‌تواند مانع بهره‌گیری از دانش متخصصانی شود که واجد شرایط کامل فقهی نیستند و این با اصل بی‌مرزی علم آموزی در اسلام ناسازگار است.

عدالت فردی در فقه امامیه به عنوان ملکه‌ای راسخ تعریف شده که با ملازمت تقوا و مروت محقق می‌شود و با ارتکاب کبیره یا اصرار بر صغیره زائل می‌گردد (حلی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۹۱۱). با توجه به این تعریف دقیق و سایر تعاریف فقهی از عدالت - اعم از تعریف بر پایه اعمال مطابق شرع یا ظاهر نیکو (خویی، ۱۴۱۸، ج ۱، ۲۵۳ و ۲۵۳) - اشتراط آن برای معلم، دایره انتخاب را به شدت محدود می‌کند. در این صورت، بسیاری از متخصصان علوم - که ممکن است واجد عدالت فقهی کامل نباشند - از چرخه تعلیم خارج شده و کسب علم از ایشان مشروعیت خود را از دست می‌دهد.

بر این اساس، عدم اشتراط عدالت در معلم، فقدان آن را موجب سلب صلاحیت وی برای تعلیم نمی‌کند و می‌توان علم را از هر صاحب‌دانشی فراگرفت و در مسیر تکامل فردی و اسلامی به کار بست. در مورد متربی نیز، با توجه به آغاز فرآیند تربیت از خردسالی و تداوم آن تا بزرگسالی، به طریق اولی شرط عدالت منتفی است.

شایان ذکر است که در شریعت اسلام، تعلیم و تربیت از چنان اهمیتی برخوردار است که دریافت اجرت برای آموزش واجباتی مانند قرآن، نوشتن و احکام - حتی به شرط - حلال شمرده می‌شود. همان‌گونه که در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: «دشمنان خدا دروغ می‌گویند... اگر مردی به معلم فرزندش به اندازه دیه او هم اجرت دهد، برایش حلال است» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۲۱). هرچند در روایت دیگری، نهی از اخذ اجرت برای تعلیم وارد شده، اما فقها آن را بر کراهت حمل کرده‌اند (حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۱۳۷) و تعارضی با وجوب تعلیم - حتی با دریافت اجرت - ندارد (قمی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۲۱۶ و ۲۱۷). همچنین اخذ اجرت برای علوم غیرواجبی مانند ادبیات و طب حرام نیست (بحرانی، ۱۴۱۲، ص ۴۴۲)، که خود مؤید بی‌مرزی و اهمیت مطلق علم‌آموزی در اسلام است.

در این بخش، استدلال عقلی بر پایه قیاس و شباهت‌سنجی میان دو موضوع مشابه ارائه می‌شود. با جستجو در فقه امامیه مشخص می‌گردد که معلم، قائم‌مقام پدر و مادر است؛ بنابراین می‌توان با استناد به این جایگاه فقهی، حکم مربوط به عدالت را به وی تعمیم داد. در فقه امامیه، حضانت و تربیت کودک بر عهده ولی اوست و وجوب آن مورد اجماع فقها است. صاحب‌جواهر تصریح می‌کند: «حضانت، ولایت و سلطه بر تربیت طفل است و تردیدی در آن نیست» (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۱، ص ۲۸۳). همچنین در مذهب الاحکام بر اجماع فقها بر این وجوب تأکید شده است (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۵، ص ۲۷۶). حضانت به معنای ولایت بر طفل برای مصلحت او است که اموری چون حفظ، نظافت و تعلیم و تربیت را شامل می‌شود (حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۲، ص ۱۴۴).

امام رضا علیه السلام در روایتی، والدین را به نیکویی و احسان به فرزندان فرمان داده و علت آن را پندار فرزندان مبنی بر رزاقیت والدین بیان می‌فرماید (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۳۳۶). این امر نشان‌دهنده رابطه اعتماد و مسئولیت سنگین والدین در قبال تربیت است. در تأیید این تکلیف، شیخ طوسی تأدیب کودک در سن هفت یا هشت سالگی را بر عهده پدر و مادر می‌داند (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳۰۵) و علامه حلی آموزش طهارت و نماز را در همین سن از وظایف والدین یا وصی می‌شمارد (حلی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۳۵). تربیت کودک ابتدا بر عهده ولی اوست و در صورت ضرورت، این مسئولیت به شخص دیگری مانند معلم قابل واگذاری است. امام خمینی تصریح می‌کنند: «ظاهراً عدالت در ولایت پدر و جد شرط نیست» و تنها در صورت ضرر رساندن به کودک، حاکم می‌تواند آنان را عزل کند (خمینی، ۱۴۲۵، ج ۳، ص ۲۳). ولایت کودک با پدر و جد پدری است و در نبود آنان، به قیم یا حاکم شرع منتقل می‌شود؛ اما در فقدان حاکم، این ولایت برای مؤمنین - که احتیاطاً باید عادل باشند - ثابت است. در مقابل، امام رضا علیه السلام معلم خیر و دین را قائم مقام پدر دانسته و می‌فرماید: «مُعَلِّمُ الْخَيْرِ وَ الدِّينِ يَقُومُ مَقَامَ الْاَبِ وَ يَجِبُ مِثْلُ الَّذِي يَجِبُ لَهُ فَاعْرِفُوا حَقَّهُ؛ معلم خیر و مسائل دین، به جای پدر است و همانند حق او را دارد؛ پس حق او را بشناسید» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۳۳۴). با توجه به اینکه عدالت در والدین شرط نیست و تربیت کودک به آنان سپرده می‌شود، و از سوی دیگر معلم به عنوان جانشین والدین معرفی شده است، می‌توان نتیجه گرفت که عدالت در معلم نیز شرط نمی‌باشد. این رویکرد فقهی، امکان بهره‌گیری از معلمان متخصص را - بدون محدودیت شرط عدالت - فراهم می‌سازد. به طریق اولی، برای مربی که در مرحله یادگیری و پیش از بلوغ قرار دارد، شرط عدالت منتفی خواهد بود.

۲-۵. ضرورت عدالت در مربی و مربی در اسلام

هرچند در فقه امامیه، عدالت فردی شرط تصدی منصب معلمی نیست، اما مربی و مربی - مانند همه مؤمنان - مخاطب مستقیم آیات قرآنی و موظف به اقامه عدالت در رفتار فردی و اجتماعی هستند. از این منظر، التزام به عدالت در عرصه اعتقاد، گفتار، کردار و تعاملات اجتماعی بر آنان لازم است. برخی فقهای معاصر نیز بر این امر تأکید کرده‌اند: «معلم باید در تعلیم، میان دانش‌آموزان به صورت عادلانه عمل کند» (بیات زنجانی، ۱۴۰۳). بنابراین اگرچه عدالت فقهی شرط نیست، عدالت اجتماعی (رعایت مساوات) الزامی است و معلم

ملزم به رعایت هر دو بعد است. مرتبی نیز پس از بلوغ، مخاطب عمومات قرآنی در باب عدالت خواهد بود.

۱-۲-۵. آیات و روایات

خداوند تبارک و تعالی در آیات متعدد، انسان را مخاطب قرار داده و به جدّ، اقامه عدل را در تمامی شئون زندگی او مطالبه می‌کند. در سوره مائده آیه ۸ می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هَوَٰ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! همواره برای خدا قیام کنید و به عدالت گواهی دهید. دشمنی با گروهی، شما را بر آن ندارد که عدالت نورزید. عدالت ورزید که آن به پرهیزگاری نزدیک‌تر است و از خدا پروا دارید که خدا به آنچه می‌کنید آگاه است» (مائده/۸). در این آیه شریفه «عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا» به این معناست که دشمنی و کینه شما نسبت به مردمی، شما را به بی‌عدالتی وادار نکند. اگر «شنان» صفت باشد، یعنی «کسی که نسبت به قومی کینه دارد، شما را به بی‌عدالتی وادار نکند تا در حکم و سیره خود نسبت به ایشان به استمگری گرایید» و همچنین «اعْدِلُوا هَوَٰ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ» یعنی شما نسبت به دوستان و دشمنانتان عدالت کنید که به تقوا نزدیک‌تر است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۶۱).

خداوند در این آیه پس از نهی مؤمنان از ترک عدالت، برای تأکید و سخت‌گیری بیشتر، به صراحت به رعایت عدالت فرمان می‌دهد. سپس با آوردن جمله مستأنفه «هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ»، دلیل سفارش به عدالت را بیان کرده است؛ یعنی عدالت به تقوا نزدیک‌تر است، زیرا رعایت آن موجب دقت در تقوا می‌شود (طبرسی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۳۱۷) و پایه تقوا همچنین در قرآن کریم آمده است: «... وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا... و هنگامی که سخنی می‌گویید، عدالت را رعایت نمایید» (أنعام/۱۵۲). برداشت از این آیه آن است که اصل بنیادین هر گفت و گویی، به ویژه در موضع تعلیم و تربیت از سوی مربی و مرتبی، رعایت عدالت در گفتار است. رعایت انصاف و عدل در گفتار، به معنای بیان سخن حق و درست، و تسلیم شدن در برابر کلام حق و صحیح می‌باشد.

امام علی علیه السلام در نهج البلاغه (نامه ۵۳) به اقامه عدالت فردی و اجتماعی سفارش نموده و نتیجه عدم اقامه عدل را ظهور ظلم می‌داند و می‌فرماید: «أَنْصَفَ اللَّهُ وَ أَنْصَفَ النَّاسَ مِنْ نَفْسِكَ وَ مِنْ خَاصَّةِ أَهْلِكَ وَ مَنْ لَكَ فِيهِ هَوَىٰ مِنْ رَعِيَّتِكَ فَإِنَّكَ إِنْ لَا تَفْعَلْ

تَظْلِمٌ؛ نسبت به خدا و مردم انصاف را رعایت کن، و همچنین از جانب خانواده‌ات و نیز از جانب کسانی از رعیت که به ایشان علاقه‌مند هستی؛ زیرا اگر چنین انصافی را نداشته باشی، قطعاً دچار ظلم خواهی شد». در شریعت اسلامی، حرمت ظلم و عدوان امری ضروری و بدیهی است (یزدی محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۴، ص ۱۷۴) و از مستقلات عقلیه به شمار می‌رود که در قرآن کریم (هود/۱۱۳؛ ابراهیم/۴۲؛ بقره/۲۵۸؛ آل عمران/۵۷) و روایات معصومین علیهم السلام (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۳۶-۳۳۱) از آن نهی شده است.

۲-۲-۵. اولویت قطعی

معلم و مربی در دوران کنونی از جایگاهی بسیار مهم و تأثیرگذار برخوردارند؛ زیرا دانش آموز به او اقتدا می‌کند، عادتاً صفات استاد را می‌پذیرد و گام در جای پای او می‌نهد (حسینی شیرازی، ۱۴۲۳، ص ۱۴). به طریق اولی، خداوند تبارک و تعالی از فردی که در مقام مربی، معلم و الگوی جامعه قرار دارد، اقامه عدالت در تمامی شئون خود را مطالبه می‌کند و او را به حق، مخاطب الزام به عدالت در ابعاد فردی و اجتماعی قرار می‌دهد؛ بنابراین باید گفت فراگیرترین صفت اخلاقی در کنش‌ها و واکنش‌های معلم در مدرسه و کلاس درس، «عدالت محوری» است که باید به‌طور جدی مورد توجه آموزش‌گران اخلاق حرفه‌ای و معلمان قرار گیرد (اسعدی، ۱۴۰۲، ص ۱۰۲).

معلم در جامعه اسلامی، هم‌پای دیگر مسلمانان، مکلف به اقامه عدالت فردی و اجتماعی است و با توجه به حساسیت جایگاه رهبری او، باید توجه ویژه‌ای به این امر داشته باشد. وظیفه معلم تحقق مؤلفه‌های عدالت - در سه بعد توزیعی (توزیع عادلانه منابع)، رویه‌ای (رعایت انصاف در روش‌ها) و تعاملی (ارتباط منصفانه با دانش‌آموزان و همکاران) - است (قراملکی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۲۳۰). تحقق عدالت فردی در خود معلم، پیش‌نیاز تأثیرگذاری او به عنوان الگو و تحقق عدالت اجتماعی است. با توجه به این الزام، معلم نباید فاسق باشد؛ زیرا اوست که مسیر سعادت یا شقاوت متربی را تعیین می‌کند. همان‌گونه که شهید ثانی تصریح کرده: حضانت - که نوعی امانت‌داری است - به فاسق سپرده نمی‌شود و حاکم، کودک را از او گرفته و به فرد عادل می‌سپارد (عاملی، ۱۴۱۳، ج ۱۲، ص ۴۶۷). با تخریب مناطق، معلم نیز امانت‌دار محسوب می‌شود و سپردن کودک به معلم فاسق جایز نیست. امام خمینی نیز در همین راستا، تحویل کودک به شخص امین را شرط دانسته و بر لزوم حفظ کودک از فساد اخلاقی و اعتقادی تأکید کرده‌اند (خمینی، ۱۴۲۵، ج ۳، ص ۲۵).

آیت‌الله گلپایگانی فرموده‌اند: «حرام است آنان را در مدارس، تحت تعلیم معلمین فاسق و

بی‌ایمان، که سبب فساد اخلاق و عقیدهٔ اطفال می‌شوند، بگذارند؛ بلکه باید مخصوصاً در این زمان مسلمانان کمال مراقبت و مواظبت را بنمایند و تا کاملاً از وضع کودکستان، دبستان و دبیرستان از هر جهت مطمئن نشده‌اند از فرستادن فرزندان معصوم خود به این گونه مراکز خودداری کنند و وزر و وبال فساد عقیدهٔ اولاد، بلکه اولاد اولاد خود را تا روز قیامت به گردن نگیرند» (خمینی، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۷۵۸). آیت‌الله صافی نیز فرموده‌اند: «از هر کاری که شارع مقدّس، وجود آن را در خارج منع فرموده، مثل زنا، لواط و دزدی واجب است اطفال را جلوگیری کرد؛ و مخصوصاً در آموزش و پرورش آنها نظارت کامل داشته باشند، که زیر نظر معلمان صالح و متعهد باشند و آنها را به کودکستان، دبستان و دبیرستان‌هایی که از هر جهت مورد اعتماد باشند، بفرستند؛ و حتی حُسن انتخاب نام برای فرزندان خود را رعایت نمایند و عقیدهٔ اولاد، بلکه اولاد اولاد خود را تا روز قیامت به گردن نگیرند» (خمینی، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۷۵۸).

مصادیق عدالت فردی در تربی نیز مورد درخواست و تأکید شارع مقدس است و این معانی به‌عنوان حقی بر عهده تربی تذکر داده شده است. در این زمینه روایت شده است: «حق کسی که سیاست تعلیم انسان را بر عهده دارد (معلم) بر تربی این است که او را بزرگ بشمارد، محضر او را محترم دارد، بادقت به سخنانش گوش فرادهد، روی خود را به‌سوی او کند، صدای خود را بر او بلند نکند، و هنگامی که کسی چیزی از او پرسید، تا او پاسخ ندهد جواب ندهد، در حضور او با دیگری سخن نگوید، نزد او به غیبت کسی زبان نگشاید، و وقتی پیش او از معلمش بدگویی کنند، از او دفاع کند، عیوبش را پویشاند و صفات نیک او را آشکار سازد. با دشمن او همنشین نشود. دوست او را دشمن نداند. پس چون این وظایف را درباره او به‌جای آورد، فرشتگان خداوند عزوجلّ درباره او گواهی می‌دهند که در فراگرفتن علم، طالب خشنودی خدا بوده و علم آن معلم را نه برای مردم، بلکه برای خداوند جل و عزّ اسمه فراگرفته است» (صدوق، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۵۶۰-۵۶۱).

تصویر ۱: جایگاه عدالت مربی و متربی در فقه امامیه

۶. عدالت مربی و متربی در سیره رضوی علیه‌السلام

با در نظر گرفتن اقتضائات ذاتی مقام امامت در جایگاه مربی و الگو، سیره امام رضا علیه‌السلام - به‌ویژه در عرصه مناظرات علمی با نمایندگان ادیان و مذاهب گوناگون - تأکیدی قابل توجه بر حوزه تعلیم و تربیت دارد. این سیره نه تنها بر غنای مباحث علمی می‌افزاید، بلکه بستری برای تحلیل دقیق‌تر ابعاد نظری عدالت فردی در تعامل بین مربی و متربی فراهم می‌سازد.

۶-۱. تأکید سیره رضوی بر عدالت در تعلیم و تربیت

واکاوی ابعاد تربیتی سیره امام رضا علیه‌السلام می‌تواند به تبیین اصول و رویکردهای تربیتی همسو با عدالت و انصاف در فرایند آموزش یاری رساند و نقش آموزنده و تربیتی ایشان را در مواجهه با تنوع فکری و فرهنگی به‌خوبی آشکار نماید. امام رضا علیه‌السلام می‌فرماید: «استعمال العدل و الإحسان، مؤذن بدوام النعمه؛ به کار بستن عدل و نیکی، نویدبخش دوام نعمت است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۴). از منظر امام رضا علیه‌السلام، پیشگامی در عدالت و نیکوکاری، موجب پایداری نعمت‌های الهی است. در این مسیر، امام رضا علیه‌السلام پیرو سیره جد بزرگوارش، رسول مکرم اسلام صلی الله علیه و آله و سلم است که بر پایه عدالت استوار بوده و حکمتش همواره حق‌محور، درست و به جا می‌باشد (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۲۳).

۲-۶. عدالت فردی و اجتماعی: بنیان مدینه فاضله در کلام امام رضا علیه السلام

امام رضا علیه السلام، تعلیم و تعلم معارف دینی را از مردم درخواست می‌نماید تا از این رهگذر، با روشن‌سازی زیبایی‌های دین و شریعت اسلام، در مسیر پیروی و تکامل گام نهاده و به جامعه آرمانی (مدینه فاضله) مبتنی بر عدل دست یابند. ایشان در این زمینه می‌فرمایند: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمْرَنَا ... يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَ يُعَلِّمُهَا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَا تَبْعُونَا؛ رحمت خدا بر بنده‌ای باد که امر ما را زنده کند... دانش‌های ما را بیاموزد و به مردم آموزش دهد. اگر مردم زیبایی‌های سخنان ما را می‌دانستند، قطعاً از ما پیروی می‌کردند» (ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص ۱۸۰). عبارت «أَحْيَا أَمْرَنَا» به مسئولیت فردی نظر دارد که این تکلیف، نه تنها شامل زنده نگاه داشتن آموزه‌های مبتنی بر عدل اهل بیت علیهم السلام است، بلکه بر گسترش ارزش‌های دینی به عنوان عاملی کلیدی در تحقق عدالت فردی و اجتماعی تأکید می‌ورزد. بر این اساس، آگاهی و التزام به آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام، تحقق عدالت را در سطوح فردی و اجتماعی میسر می‌سازد. عبارت «يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَ يُعَلِّمُهَا النَّاسَ» نمایانگر یک زنجیره به هم پیوسته است: یادگیری و سپس آموزش. نتیجه آن است که با ایجاد بستری علمی و عادلانه برای فراگیری و تعلیم، می‌توان به جامعه‌ای دست یافت که در آن، عدالت نه تنها به عنوان اصلی نظری، بلکه به مثابه واقعیتی عینی در زندگی روزمره تجلی یابد. این به آن معناست که هر فرد باید به عنوان عاملی برای تغییر، در راستای اشاعه علم و آگاهی در جامعه گام بردارد و با استقرار عدالت فردی و اجتماعی، همگان را به سوی هدایت و حق رهنمون شود.

۳-۶. تحلیل روایت حکومت: نسبت عدالت فردی با ساختار قدرت اجتماعی

امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «إِذَا وُلِّيَ الظَّالِمُ الظَّالِمَ فَقَدْ أَنْصَفَ الْحَقُّ وَ إِذَا وُلِّيَ الْعَادِلُ الْعَادِلَ فَقَدْ اعْتَدَلَ الْحَقُّ وَ إِذَا وُلِّيَ الْعَادِلُ الظَّالِمَ فَقَدْ اسْتَرَاحَ الْحَقُّ وَ إِذَا وُلِّيَ الْعَبْدُ الْحُرَّ فَقَدْ اسْتُرِقَّ الْحَقُّ؛ هنگامی که ظالم بر ظالم حکومت کند، حق انصاف یافته است؛ و هنگامی که عادل بر عادل حکومت کند، حق به تعادل رسیده است؛ و هنگامی که برده بر آزاد حکومت کند، حق آرامش یافته است؛ و هنگامی که برده بر آزاد حکومت کند، حق بردگی گرفته شده است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲، ص ۳۴۲).

از تحلیل این حدیث با محوریت مفهوم عدالت فردی، می‌توان به نکات زیر اشاره نمود:
در حالت حکومت ظالم بر ظالم، عدالت فردی در هر دو سوی رابطه حاکمیت مفقود است.

چنین جامعه‌ای، هر چند از منظر طبیعی به نوعی «تطابق» میان اعمال و شایستگی‌های ناعادلانه دست می‌یابد، ولی فاقد هرگونه عامل اصلاح‌گر یا بسترساز عدالت اجتماعی است. این وضعیت، بیانگر غیبت کامل عدالت فردی است که در نهایت به تثبیت ظلم در ساختارهای اجتماعی می‌انجامد. در حکومت عادل بر عادل، آرمانی‌ترین وضعیت محقق می‌شود که در آن عدالت فردی به اوج خود رسیده و در پی آن، جامعه از نظم و تعادل برخوردار می‌گردد. حاکم و حاکم شونده، هر دو در مسیر اعتدال گام می‌نهند و حق در چنین جامعه‌ای نه تنها محقق که به شکوفایی می‌رسد. در اینجا، عدالت فردی به عنوان پایه‌ای اساسی برای عدالت اجتماعی عمل می‌کند. در حکومت عادل بر ظالم، عدالت فردی حاکم عادل می‌تواند ظلم را تحت کنترل در آورده و به آرامش نسبی حق بینجامد. این حالت، گویای قدرت اصلاح‌گر عدالت فردی است که حتی در مواجهه با ظلم، قادر به کاهش آثار زیان‌بار آن است. حاکم عادل با بهره‌گیری از تعادل در صفات و رفتار خویش، نقشی ترمیمی ایفا کرده و زمینه را برای اصلاح فراهم می‌سازد.

در تحلیل روایت امام رضا علیه‌السلام، حکومت برده بر آزاد نشانه نابودی عدالت فردی در حاکم است، چرا که بردگی نماد فقدان استقلال فکری و اخلاقی و تسلط شهوات یا جهل بر رفتار است. هرگاه حاکم فاقد عدالت فردی باشد، حق به بردگی کشیده می‌شود و عدالت و آزادی در جامعه زوال می‌یابد. از دیدگاه امام رضا علیه‌السلام، عدالت فردی اصلی زیربنایی برای عدالت اجتماعی و سیاسی است و ساختار قدرت مستقیماً به آن وابسته است. فقدان این عدالت در حاکم و مردم به گسترش ظلم می‌انجامد، حال آنکه وجود آن حتی در شرایط نابرابر نیز نظم و آرامش نسبی ایجاد می‌کند. بر این اساس، عدالت فردی اساس تحقق عدالت در سطوح کلان است و افراد عادل می‌توانند به عنوان رهبران و اعضای مؤثر، تعادل اجتماعی را برقرار کنند. این روایت پیوندی استوار بین فضیلت فردی و پیامد اجتماعی برقرار کرده و بر تربیت اخلاقی برای ساختن جامعه‌ای عادلانه تأکید می‌ورزد. عدالت معلم نیز به عنوان رهبری خرد، از همین جایگاه برخوردار است.

۴-۶. نقد ظاهر گرایی: تمایز بین منش و منزلت در عدالت فردی

از کلام امام رضا علیه‌السلام می‌توان معنای عدالت فردی را که در فقه در ماهیت آن اختلاف شده است را تبیین نمود آن جا که می‌فرماید: «إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ قَدْ حَسَنَ سَمْتَهُ وَ هَدْيَهُ وَ تَمَاوَتْ فِي مَنْطِقِهِ وَ تَخَاضَعَ فِي حَرَكَاتِهِ فَرُوَيْدًا لَا يَغُرُّكُمْ فَمَا أَكْثَرَ مَنْ يُعْجِزُهُ تَنَاوُلُ الدُّنْيَا

و رُكُوبُ الْحَرَامِ مِنْهَا لُضْعَفٌ نَبِيَّتِهِ وَ مَهَانَتِهِ وَ جُبْنٌ قَلْبِهِ فَانصَبَ الدِّينَ فَخًّا لَهَا؛ هنگامی که مردی را دیدید که سیمایش زیبا و آداب و رفتار او نیکو است، در گفتارش محتاط و در حرکاتش تواضع دارد، آنگاه مراقب باشید که شما را فریب ندهد؛ زیرا چه بسیارند کسانی که در دستیابی به دنیا و ارتکاب به کارهای حرام ناتوان‌اند، به‌خاطر ضعف نیتشان و ذلت نفس و ترس از دل، دین را به‌عنوان دام و تله‌ای برای خود قرار داده‌اند» (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۲۰). این حدیث بر اهمیت شناخت باطن افراد تأکید دارد و نشان می‌دهد که صرف داشتن ظاهر نیکو برای عدالت خواندن فرد کافی نیست. براین اساس، عدالت فردی به معنای قرار گرفتن شخص در جایگاه اصیل و الهی خویش است که در عمل، با انجام واجبات و ترک محرمات تحقق می‌یابد و ظهور می‌کند.

۵-۶. عدالت در تعاملات اجتماعی: مصادیق عملی در روایت نبوی

در حدیثی دیگر امام رضا علیه‌السلام به عدالت اجتماعی و فردی نظر داشته و مصادیقی از عدالت را متذکر می‌شوند. نقل شده که می‌فرماید: رسول خدا صلی‌الله علیه و آله فرمودند: «مَنْ عَامَلَ النَّاسَ فَلَمْ يَظْلَمْهُمْ وَ حَدَّثَهُمْ فَلَمْ يَكْذِبْهُمْ وَ وَعَدَهُمْ فَلَمْ يُخْلِفْهُمْ فَهُوَ مِمَّنْ كَمَلَتْ مُرُوَّتُهُ وَ ظَهَرَتْ عَدَالَتُهُ وَ وَجِبَتْ أُخُوَّتُهُ وَ حَرُمَتْ غَيْبَتُهُ؛ هر کس با مردم رفتار کند و به آن‌ها ظلم نکند، و با آن‌ها صحبت کند و دروغ نگوید، و به آن‌ها وعده دهد و خلف وعده نکند، او از کسانی است که مردانگی‌اش کامل شده و عدالتش آشکار گشته و برادری‌اش واجب شده و غیبت او حرام است» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۳۹۶). این روایت عدالت فردی را در قالب سه اصل عینی و رفتاری تعریف می‌کند: عدم ظلم در رفتار، راستگویی در گفتار و وفای به عهد در تعهدات. تحقق این اصول، نشانه‌ی کمال مُرُوت (مردانگی اخلاقی) و ظهور عدالت در فرد است. سپس، پیامدهای اجتماعی این صفت را برمی‌شمارد: و جوب برادری (تعهد اخلاقی دیگران در قبال او) و حرمت غیبت او (مصونیت اجتماعی). این نگاه، عدالت فردی را از یک فضیلت انتزاعی به شایستگی اجتماعی مؤثر تبدیل می‌کند. شخص عادل، تنها یک فرد خوب نیست؛ بلکه محور اعتماد و انسجام اجتماعی می‌شود. تأکید بر پیامدهای اجتماعی (و جوب برادری و حرمت غیبت) گویای این است که عدالت فردی، سازنده‌ی سرمایه‌ی اجتماعی و تعیین‌کننده جایگاه اخلاقی فرد در جامعه است. بنابراین، این حدیث پیوندی مستقیم و کاربردی بین تربیت فردی و سلامت اخلاقی جامعه برقرار می‌سازد.

به طور کلی، امام رضا علیه السلام عدالت فردی را به عنوان سنگ بنای عدالت اجتماعی و اخلاقی معرفی می‌نماید. این عدالت، راهکاری برای اصلاح مناسبات انسانی، استحکام بخشیدن به اعتماد دوجانبه، و پدید آوردن جامعه‌ای است که در آن، ارزش‌های الهی و انسانی در عالی‌ترین سطح ممکن متجلی گردد. بر این اساس، عدالت فردی تنها یک آرمان اخلاقی نیست، بلکه ضرورتی است که کمال فردی و ترقی اجتماعی را به یکدیگر پیوند می‌زند. از همین رو، عدالت فردی در مربی و متربی نیز از ضرورت و اهمیت بنیادین برخوردار می‌شود.

امام رضا در پابندی به عدالت چنان ثابت قدم است که رعایت عدالت را در ساده‌ترین امور متذکر می‌شوند و در این زمینه می‌فرماید: «مَنْ لَقِيَ فَقِيرًا مُسْلِمًا فَسَلَّمَ عَلَيْهِ خِلَافَ سَلَامِهِ عَلَى الْأَغْنِيَاءِ لَقِيَ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ هُوَ عَلَيْهِ غَضَبَانُ؛ امام رضا علیه السلام فرمود: هر کس مسلمان تهیدستی را دیدار کند و به او سلام دهد، اما متفاوت با سلامی که به ثروتمندان می‌دهد، روز قیامت، خداوند را دیدار می‌کند، در حالی که خدا بر او خشمگین است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۵۲). با توجه به اینکه تبعیض در نوع و کیفیت سلام، کوچک‌ترین و ناچیزترین شکل بی‌عدالتی و بی‌انصافی در گفتار محسوب می‌شود، اما خشم خداوند متعال را به دنبال دارد و این خشم، دلالت بر نهي و حرمت چنین عملی دارد.

۶-۶. عدالت در مناظرات علمی: الگویی برای مربی و متربی

امام رضا علیه السلام در سیره تعلیمی و تربیتی خویش، در مواجهه و مناظره با بزرگان ادیان و مذاهب مختلف - که خود به مثابه کلاسی درس آموز است - ابعاد مهمی را مدنظر قرار می‌دهند. این ابعاد شامل موارد ذیل است: تعیین اهداف آموزشی، تأکید بر مبانی بنیادین اسلام، به کارگیری روش پرسش و پاسخ، استناد به دلایل عقلی، استفاده از الگوی حکمت، ارجاع به متون مقدس و زبان اقوام و ملت‌های گوناگون، فرصت‌دهی به طرف مقابل، استناد به اصول مشترک میان ادیان، شیوه همراهی با مخالف، آزاداندیشی فکری، حفظ کرامت انسانی، جدال احسن و نیز رعایت انصاف و عدالت در بحث، و گفت‌وگویی روشن و عاری از تعصب (نقی پور فر، همکاران، ۱۳۹۸، ص ۲۱۰).

در این مناظرات، امام رضا علیه السلام در مقام امامت، خلافت مسلمین و معلمی، پایبند به رعایت عدالت و انصاف در گفتار و رفتار بوده و به روشنی از طرف مقابل نیز اقامه عدل و انصاف را درخواست می‌نماید. با تدبیر در این مجادلات علمی، می‌توان به وضوح، ضرورت

مراعات انصاف و عدالت را از سوی مربی و مربی دریافت. امام رضا علیه السلام در یکی از این مناظرات، خطاب به حاضران فرمودند: «اگر در میان شما کسی مخالف اسلام است و می خواهد سؤال کند، بدون خجالت و رودربایستی سؤال نماید. در این هنگام، عمران صابی که از متکلمان بود، برخاست و گفت: ای دانشمند! اگر دعوت به پرسش نکرده بودی، اقدام به سؤال نمی کردم... آیا اجازه پرسش به من می دهی؟ حضرت امام رضا علیه السلام به وی فرمودند: «سَلْ يَا عَمْرَانُ وَ عَلَيْكَ بِالنِّصْفَةِ وَ اِيَّاكَ وَ الْخَطْلَ؛ پرس ای عمران، ولی انصاف را از دست نده و از گفتار باطل و فاسد و منحرف از حق پرهیز» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۶۸). در همین مناظره، امام رضا علیه السلام برای فهم و درک دشوارترین مباحث تعلیم و تربیت، تنها خردمندی را فرامی خواند که منصف و عادل باشد؛ زیرا معتقدند تنها مربی خردمند و منصف است که از درک مطالب عمیق و پیچیده ناتوان نمی ماند. ایشان می فرمایند: «فَإِنَّهُ مِنْ أَعْمَضَ مَا يَرِدُ عَلَيَّ الْخَلْقِ فِي مَسَائِلِهِمْ، وَ لَيْسَ يَفْهَمُ الْمُتَفَاوِتُ عَقْلُهُ الْعَازِبُ حِلْمُهُ، وَلَا يَعْجِزُ عَنْ فَهْمِهِ أُولُو الْعَقْلِ الْمُنْصِفُونَ؛ این مطلب از پیچیده ترین نکاتی است که مورد پرسش مردم قرار می گیرد، و کسانی که دچار کمبود عقل و فقدان علم (یا فهم) هستند، آن را در نمی یابند، در حالی که خردمندان منصف از فهم آن عاجز نیستند» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۷۷-۱۷۶). در این روایت، واژه «انصاف» به کار رفته است. انصاف در لغت به معنای عدل است (حسین یوسف، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۴۳). عدالت نیز در لغت به معنای انصاف استعمال شده است (خلیل جر، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۱۴۳۲). مقصود از «عدالت فردی» - همان گونه که پیش تر بیان شد - آن است که انسان در جایگاه اصلی و الهی که خداوند برای او مقرر کرده قرار گیرد؛ به این معنا که مطابق با قوانین شرع مقدس اسلام، در اخلاق، اعتقادات و اعمال خویش میانه رو باشد. امام رضا علیه السلام در جایگاه مربی، به مربی در مقام پرسش، دستور به رعایت انصاف و عدالت می دهد.

۶-۷. اولویت عدالت فردی بر نتایج اجتماعی: مطالعه موردی مناظره با عمران صابی

در شدت اهتمام امام رضا علیه السلام به اقامه عدالت، می توان به همین مناظره استناد کرد؛ جایی که حضرت، اقامه عدالت فردی مربی و مربی را بر مسلمان شدن گروهی از مردم مقدم می شمارد. هنگامی که وقت نماز فرارسید، امام علیه السلام رو به مأمون کرده و فرمودند: «وقت نماز شده است. اما عمران صابی گفت: مولای من، سؤال مرا قطع مکن، دلم نرم شده است! حضرت فرمودند: نماز می گزاریم و بازمی گردیم» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۷۲). امام رضا علیه السلام با

ترجیح دادن انجام واجب الهی - که از مصادیق عدالت فردی است - بر مسلمان شدن عمران صابی به عنوان یک رهبر و در نتیجه مسلمان شدن پیروانش، بر ضرورت اقامه عدالت در مربی و متربی تأکید نموده‌اند. چرا که طبق تعریف، عدالت حالتی راسخ در نفس است که عمداً شخص را از اقدام بر مخالفت با فرمان الهی، چه کوچک و چه بزرگ، باز می‌دارد (شوشتری، ۱۴۲۶، ص ۱۶۶؛ خمینی، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۸۰۶). امام علیه‌السلام، نماز واجب در وقت فضیلتش را که مصداقی از عدالت فردی است، بر مسلمان شدن جمعیتی انبوه مقدم داشته‌اند.

با تأمل در سیره رضوی علیه‌السلام روشن می‌شود که برخورداری از عدالت در مربی و متربی، به‌طور جدی مورد توجه و اهتمام ایشان است. امام رضا علیه‌السلام در جایگاه امامت، خلافت مسلمین و معلمی، ملتزم به رعایت عدالت فردی و اجتماعی بوده و به‌صراحت از طرف مقابل نیز اقامه عدل و انصاف را طلب می‌نماید. با کاوش در سیره ایشان، می‌توان به‌وضوح ضرورت رعایت انصاف و عدالت را از سوی مربی و متربی دریافت.

تصویر ۲: عدالت در رابطه تربیتی از منظر سیره رضوی علیه‌السلام

۸. نتیجه‌گیری

با جستجو در فقه امامیه مشخص گردید که تصدی مسئولیت تعلیم و تربیت، مشروط به دارا بودن عدالت فردی نیست. در نتیجه، فقدان عدالت در یک شخص، موجب سلب صلاحیت وی برای عهده‌داری امر تعلیم و تربیت نمی‌گردد. در مورد مرتبی نیز، از آنجاکه فرایند تربیت از دوران پیش از بلوغ و خردسالی آغاز شده و تا بزرگسالی استمرار دارد، به طریق اولی شرط عدالت منتفی است. فقهای بزرگ معاصر امامیه نیز عدالت را در معلم شرط نمی‌دانند. برخی از ایشان، برخورداری از خوش اخلاقی و حوصله را برای معلم لازم شمرده‌اند. برخی دیگر، در خصوص معلم دینی، وثوق و اطمینان را ضروری دانسته‌اند تا مبادا به شاگردان، عقاید و مسائل انحرافی بیاموزد.

عدم اشتراط عدالت فردی برای تصدی تعلیم و تربیت را می‌توان به موارد زیر مستند نمود: فقدان دلیل و جویی، آیات و روایات دال بر بی‌مرزی علم آموزی، و استدلال عقلی. اگرچه در فقه امامیه، عدالت شرط احراز منصب معلمی و مربی‌گری نیست، اما می‌توان اظهار داشت که مربی و همچنین مرتبی، همانند دیگر انسان‌ها، مخاطب عمومات قرآنی دعوت‌کننده به اقامه عدالت بوده و از این جهت، ملزم به برپاداشتن عدالت در رفتار فردی و اجتماعی خویش می‌باشند. بر این اساس، آنان موظف‌اند عدالت را در عرصه اعتقادات، صفات، گفتار، کردار و به‌ویژه تعاملات اجتماعی - که ممکن است به ظلم بینجامد - رعایت نمایند. در تبیین این الزام می‌توان به عمومیت آیات و روایات و نیز اولویت قطعی متصدیان امر تربیت استناد کرد. امام رضا علیه‌السلام در مقام امامت، خلافت مسلمین و معلمی، پایبند به رعایت عدالت فردی و اجتماعی بوده و به روشنی از طرف مقابل نیز اقامه عدل و انصاف را مطالبه می‌نمایند. با تدبر در سیره ایشان، می‌توان به وضوح، ضرورت مراعات انصاف و عدالت را از سوی مربی و مرتبی دریافت.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم** (۱۳۸۹ش). مترجم: ناصر مکارم شیرازی. قم: علی ابن ابی طالب علیه السلام.
- نهج البلاغه** (۱۳۹۱ش). مترجم: محمد دشتی. قم: مهر امیرالمؤمنین.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ش). **عیون أخبار الرضا علیه السلام**. تهران: نشر جهان.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۳ق). **معانی الأخبار**. قم: جامعه مدرسین قم.
- اسعدی، علی (۱۴۰۲ش). **تحلیل اصل عدالت در اخلاق حرفه ای معلم و کاربست آن در موقعیت های کاربردی**. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی. ۴(۳). ۹۱-۱۰۴.
- آشتیانی، محمد حسن (۱۴۰۳ق). **بحر الفوائد فی شرح الفرائد**. قم: کتابخانه عمومی مرعشی نجفی.
- باقری، خسرو (۱۳۸۶ش). **نگاهی دوباره به تربیت اسلامی**. تهران: مدرسه.
- بحرانی، آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم (۱۴۰۵ ق). **الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الظاهرة**. قم: جامعه مدرسین قم.
- بستانی، فواد افرام (۱۳۷۵ش). **فرهنگ ابجدی**. تهران: اسلامی.
- بهشتی، سعید (۱۳۸۶ش). **فلسفه تعلیم و تربیت در جهان غرب**. تهران: اطلاعات.
- حائری، سید علی بن محمد طباطبایی (۱۴۱۸ق). **ریاض المسائل**. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). **وسائل الشیعة**. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- حسینی تهرانی، سید محمد حسین (۱۴۲۱ق). **ولایت فقیه در حکومت اسلام**. مشهد: علامه طباطبایی.
- حسینی شیرازی، سید محمد (۱۴۲۳ق). **من مکارم الاخلاق**. بیروت: مؤسسه المجتبی للتحقیق و النشر.
- حسین یوسف، موسی (۱۴۱۰ق). **الإفصاح**. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- حسینی همدانی، محمد (۱۴۰۴ق). **انوار درخشان در تفسیر قرآن**. تهران: لطفی.
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۴ق). **تذکره الفقهاء**. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- حلی، مقداد بن عبد الله سیوری (۱۳۸۸ش). **کنز العرفان فی فقه القرآن**. مترجم: عبد الرحیم عقیقی بخشایشی. قم: نوید اسلام.
- جر، خلیل (۱۳۷۰ش). **فرهنگ لاروس عربی _ فارسی**. مترجم: سید حمید طیبیان. تهران: امیر کبیر.
- خمینی، سید روح الله (۱۴۲۴ق). **توضیح المسائل**. قم: جامعه مدرسین قم.
- خمینی، سید روح الله (۱۴۲۵ق). **تحریر الوسیله**. مترجم: علی اسلامی. قم: جامعه مدرسین قم.
- خوئینی، غفور و همکاران (۱۳۹۹ش). **جایگاه عدالت در فقه امامیه و قوانین جمهوری اسلامی ایران**. مطالعات اقتصاد اسلامی. ۱۲(۲). ۳۵-۶۲.
- خویی، سید ابو القاسم (۱۴۱۸ق). **التنقیح فی شرح العروة الوثقی**. قم: لطفی.
- سبزواری، سید عبد الأعلى (۱۴۱۳ق). **مهذب الأحكام**. قم: المنار.
- شوشتری، ملا عبد الله (۱۴۲۶ ق). **رسالة الواجبات**. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت عليهم السلام.

- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۰۹ق). **من لا یحضره الفقیه**. مترجم: علی اکبر غفاری. تهران: صدوق طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق). **الاحتجاج**. مشهد: مرتضی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**. تهران: ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ق). **تفسیر جوامع الجامع**. قم: حوزه علمیه قم مرکز مدیریت.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). **الخلافا**. قم: جامعه مدرسین قم.
- شهید اول، محمد بن مکی عاملی (۱۴۱۰ق). **اللمعة الدمشقیة فی فقه الإمامیة**. بیروت: دار التراث - الدار الإسلامیة.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی عاملی (۱۴۱۳ق). **مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام**. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة.
- قراملکی، احد فرامرز و همکاران (۱۳۹۷ش). **اخلاق حرفه ای در مدرسه**. تهران: موسسه خیریه آموزشی فرهنگی شهید مهدوی.
- کریم زاده رحمت الله (۱۳۹۶ش). **بن مایه عدالت در کلام امام رضا علیه السلام**. فرهنگ رضوی. ۶ (۲) ۴۵-۶۴.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). **الکافی**. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- گلپایگانی، سید محمد رضا (۱۴۱۲ق). **الدر المنضود فی أحكام الحدود**. قم: دار القرآن الکریم.
- گیلانی، ابو القاسم بن محمد حسن (۱۴۱۳ق). **جامع الشتات فی أجوبة السؤالات**. تهران: کیهان.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق). **بحار الأنوار**. بیروت: دار أحياء التراث العربی.
- محمدی، رضا و سلیمانی، امیر (۱۴۰۲ش). **مرور نظام مند عدالت آموزشی در ایران: مفهوم پردازی، چالش ها و شاخصها**. مطالعات برنامه ریزی آموزشی. ۱۲ (۲۳) ۱۷۰-۱۴۵.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱ش). **تفسیر نمونه**. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- منسوب به علی بن موسی علیهما السلام (۱۴۰۶ق). **الفقه - فقه الرضا**. مشهد: آل البيت علیهم السلام.
- مهدیان، محمدجعفر (۱۳۸۹ش). **مبانی و اصول تعلیم تربیت**. تهران: ساوالان.
- میرزای قمی، ابو القاسم بن محمد حسن (۱۳۷۱ش). **جامع الشتات**. تهران: کیهان.
- نجفی، زین العابدین (۱۳۹۱ش). **مفهوم شناسی واژه عدالت در فقه امامیه**. انسان پژوهی دینی. ۹ (۲۸) ۱۷۰-۱۴۱.
- نجفی، محمد حسن (۱۴۰۴ق). **جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- نقی پورفر، ولی الله و همکاران (۱۳۹۸ش). **سیره تعلیمی تربیتی امام رضا علیه السلام (در مناظره با اصحاب ادیان ومذاهب)**. فرهنگ رضوی، ۷ (۱) ۲۱۳-۱۸۳.
- هاشمی خویی، میرزا حبیب الله، (۱۴۰۰ق). **منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة و تکملة منهاج البراعة**. تهران: مکتبه الإسلامیة.
- یاری قلی، بهبود و همکاران (۱۳۹۱ش). **تحلیل تطبیقی فلسفه عدالت تربیتی: دیدگاههای لیبرال و**

جامعه گوا. پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، ۲(۱). ۱۰۸-۹۱.
یزدی محقق داماد، سید مصطفی (۱۴۰۶ق). **قواعد فقه.** تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

Transliterated Bibliography

- The Holy Qur'an 1389) SH .(Translator :Makarem Shirazi ,Nasser .Qom :Ali Ibn Abi Talib) A.S.(.
- Nahj al-Balagha 1391) SH .(Author :Sharif al-Radi ,Muhammad ibn al-Husayn. Translator :Dashti ,Muhammad .Qom :Mehr Amir al-Mu'minin.
- Al'-Amili ,al-Shahid al-Awwal ,Muhammad ibn Makki 1410) Q .(Al-Lum'ah al-Dimashqiyya fi Fiqh al-Imamiyya .Beirut :Dar al-Turath - al-Dar al-Islamiyya.
- Al'-Amili ,al-Shahid al-Thani ,Zayn al-Din ibn' Ali 1413) Q .(Masalik al-Afham ila Tanqih Sharayi 'al-Islam .Qom :Mu'assasat al-Ma'arif al-Islamiyya.
- Al-Ash'tani ,Muhammad Hasan 1403) Q .(Bahr al-Fawa'id fi Sharh al-Fara'id. Qom :Public Library of Mar'ashi Najafi.
- Al-Bahrani ,Al' Usfur ,Yusuf ibn Ahmad ibn Ibrahim 1405) Q .(Al-Hada'iq al-Nadira fi Ahkam al'-Itra al-Tahira .Qom :Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom.
- Al-Gilani ,Mirza-ye Qommi ,Abu al-Qasim ibn Muhammad Hasan 1413) Q.(Jami 'al-Shatat fi Ajwibat al-Su'alat .Tehran :Mu'assasat-e Keyhan.
- Al-Gulpaygani ,Sayyid Muhammad Reza Musavi 1412) Q .(Al-Durr al-Mandud fi Ahkam al-Hudud .Qom :Dar al-Qur'an al-Karim.
- Al-Ha'iri ,Sayyid Ali ibn Muhammad Tabataba'i 1418) Q .(Riyad al-Masa'il. Qom :Mu'assasat Al al-Bayt) Peace be upon them.(
- Al-Hasani al-Yusuf ,Musa 1410) Q .(Al-Ifsah .Qom :Markaz al-I'lam al-Islami.
- Al-Hilli ,Al'-Allama ,al-Hasan ibn Yusuf ibn al-Mutahhar al-Asadi 1414) Q.(Tadhkirat al-Fuqaha .Qom :Mu'assasat Al al-Bayt) Peace be upon them.(
- Al-Hilli ,al-Miqdad ibn' Abd Allah al-Siwarī 1388) SH .(Kanz al'-Irfan fi Fiqh al-Qur'an .Translator' :Abd al-Rahim' Aqiqi Bakhshayeshi .Qom :Navid-e Islam.
- Al-Hurr al' -Amili ,Muhammad ibn al-Hasan 1409) Q .(Wasa'il al-Shi'a .Qom: Mu'assasat Al al-Bayt) Peace be upon them.(
- Al-Husaynī al-Hamadānī ,Muhammad 1404) Q .(Anwar-e Derakhshan dar Tafsir-e Qur'an .Tehran :Lotfi.
- Al-Husayni al-Shirazi ,Sayyid Muhammad 1423) Q .(Min Makarim al-Akhlaq. Beirut :Mu'assasat al-Mujtaba for Research and Publication.
- Al-Khoei ,Sayyid Abu al-Qasim Musavi 1418) Q .(Al-Tanqih fi Sharh al' -Urwat al-Wuthqa .Qom :Under the supervision of Mr .Lotfi.

- Al-Khomeini ,Sayyid Ruh Allah Musavi 1424) Q .(Tawdih al-Masa'il .Qom :Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom.
- Al-Khomeini ,Sayyid Ruh Allah Musavi 1425) Q .(Tahrir al-Wasila .Translator :Ali Islami .Qom :Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom.
- Al-Kulayni ,Muhammad ibn Ya'qub 1407) Q .(Al-Kafi .Tehran :Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Al-Majlisi ,Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi 1403) Q .(Bihar al-Anwar .Beirut :Dar Ihya 'al-Turath al'-Arabi.
- Al-Najafi ,Muhammad Hasan 1404) Q .(Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i 'al-Islam .Beirut :Dar Ihya 'al-Turath al'-Arabi.
- Al-Sabziwari ,Sayyid' Abd al-A'la 1413) Q .(Muhadhdhab al-Ahkam .Qom: Mu'assasat al-Manar.
- Al-Saduq ,Muhammad ibn' Ali ibn Babawayh 1409) Q .(Man La Yahduruhu al-Faqih .Translator :Ali Akbar Ghaffari .Tehran :Nashr al-Saduq.
- Al-Shushtari ,Mullā' Abd Allah 1426) Q .(Risalat al-Wajibat .Qom :Islamic Fiqh Encyclopedia Institute based on the school of Ahl al-Bayt) Peace be upon them.(Al-Tabarsi ,Ahmad ibn' Ali 1403) Q .(Al-Ihtijaj .Mashhad :Nashr-e Mortaza.
- Al-Tabarsi ,al-Fadl ibn al-Hasan 1372) SH .(Majma 'al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an .Tehran :Nasir Khosrow.
- Al-Tabarsi ,al-Fadl ibn al-Hasan 1412) Q .(Tafsir Jawami 'al-Jami .'Qom :Hawza 'Ilmiyya Qom ,Management Center.
- Al-Tehrani ,Sayyid Muhammad Husayn Husayni 1421) Q .(Wilayat-e Faqih dar Hukumat-e Islam .Mashhad :Intisharat-e' Allama Tabataba'i.
- Al-Tusi ,Abu Ja'far ,Muhammad ibn al-Hasan 1407) Q .(Al-Khilaf .Qom :Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom.
- Asadi ,Ali 1402) SH .(Analysis of the Principle of Justice in Professional Ethics of Teachers and Its Application in Practical Situations .Research in Teaching Islamic Doctrines and Education.91-104 ,(3)4 ,
- Attributed to Ali ibn Musa) Peace be upon them 1406) (Q .(Al-Fiqh - Fiqh al-Reza .Mashhad :Mu'assasat Al al-Bayt) Peace be upon them.(
- Bageri ,Khosrow 1386) SH .(A New Look at Islamic Education .Tehran :Madrese Publications.
- Bahmanyar ,Foad Afram 1375) SH .(Farhang-e Abjadi] Alphabetical Dictio-

- nary .[Tehran :Eslami.
- Beheshti ,Saeed 1386) SH .(Philosophy of Education in the Western World .Tehran :Ettela'at Publications.
- Gharamaleki ,Ahad Faramarz ;Barkhordari ,Zeinab ;Movahedi ,Fa'eze 1397) SH .(Professional Ethics in School .Tehran :Shahid Mahdavi Educational and Cultural Charitable Institute Publications.
- Hashimi al-Khoei ,Mirza Habib Allah 1400) Q .(Minhaj al-Bara'ah fi Sharh Nahj al-Balagha wa Tatimmat Minhaj al-Bara'ah .Tehran :al-Maktabat al-Islamiyya.
- Ibn Babawayh ,Muhammad ibn Ali 1378) SH' .(Uyun Akhbar al-Reza) A.S.(. Tehran :Nashr-e Jahan.
- Ibn Babawayh ,Muhammad ibn Ali 1403) Q .(Ma'ani al-Akhbar .Qom :Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom.
- Karimzadeh ,Rahmatollah 1396) SH .(The Foundation of Justice in the Words of Imam Reza) A.S .(.Scientific-Research Quarterly of Razavi Culture,(2)6 , .45-64
- Khalil Jar 1370) SH .(Al-Munjid) Arabic-Persian Larousse Dictionary .(Translator :Sayyid Hamid Tabibiyani .Tehran :Amir Kabir Publications Institute.
- Kheyrabadi ,Ghafoor and Colleagues 1399) SH .(The Position of Justice in Imami Jurisprudence and the Laws of the Islamic Republic of Iran .Biannual Journal of Islamic Economics Studies.35-62 ,(2)12 ,
- Mahmoudian ,Mohammad Jafar 1389) SH .(Foundations and Principles of Education .Tehran :Savalan.
- Makarem Shirazi ,Nasser 1371) SH .(Tafsir-e Nemuneh] Exemplary Interpretation .[Tehran :Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Mirza-ye Qommi ,Abolghasem ibn Mohammad Hasan 1371) SH .(Jami 'al-Shatat .Tehran :Keyhan.
- Modern Academic & Reference Works
- Mohammadī ,Reza and Soleimani ,Amir 1402) SH .(A Systematic Review of Educational Justice in Iran :Conceptualization ,Challenges ,and Indicators .Biannual Journal of Educational Planning Studies.145-170 ,(23)12 ,
- Naghipourfar ,Valiollah and Colleagues 1398) SH .(The Educational-Pedagogical Conduct of Imam Reza) A.S (.in Debates with Followers of Religions and Sects .Scientific-Research Quarterly of Razavi Culture.183-213 ,(1)7 ,
- Najafi ,Zayn al'-Abidin 1391) SH .(Conceptual Analysis of the Term' Justice' in Imami Jurisprudence .Biannual Journal of Religious Anthropology,(28)9 , .141-170

Yari Gholi ,Behrooz and Colleagues 1391) SH .(A Comparative Analysis of the Philosophy of Educational Justice :Liberal and Communitarian Perspectives. Research Journal on the Foundations of Education.91-108 ,(1)2 , Yazdi Muhaqqiq Damad ,Sayyid Mustafa 1406) Q .(Qawa'id-e Fiqh .Tehran: Markaz-e Nashr-e' Ulum-e Islami.

-